

ПОШУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ЗАСОБИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРАВОПРИПИНЯЮЧИХ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Анатолій Коструба,

*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного і трудового права
Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*

У статті досліджуються правоприпиняючі юридичні факти, які використовуються сторонами цивільно-правових відносин для визначення юридичних фактів і їх властивостей, аналізуються дії сторін правовідносин, які мають пошуково-інформаційно-аналітичний характер і спрямовані на перетворення ймовірного знання у достовірне.

Ключові слова: юридичні факти, правоприпинення, правоприпиняючі юридичні факти, встановлення фактів, засоби встановлення фактів.

Пошуково-аналітичні засоби встановлення правоприпиняючих юридичних фактів не були предметом розгляду жодної наукової статті у сфері права. Як правило, ці засоби розглядаються окремо один від одного, оскільки деякі з них належать до інших галузей права, у зв'язку з чим науковці уникають їх розгляду як міжгалузевих правових явищ. Ця обставина й зумовлює актуальність дослідження визначеної проблеми.

Питанню юридичних фактів та їх місцю в механізмі правового регулювання суспільних відносин присвячені праці таких видатних учених-юристів, як М. Агарков, В. Балдіна, М. Гнатюк, А. Завальний, О. Іоффе, В. Ісаков, В. Данілін, О. Петришин, С. Реутов, Л. Солодовник, Г. Кикоть, О. Красавчиков, В. Чернадчук, М. Цвік та ін.

Метою цієї статті є визначення пошуково-аналітичних засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, здійснення їх аналізу та з'ясування особливостей використання.

Термін «встановлення» часто застосовується в практичній діяльності, а також на сторінках наукових видань і нормативно-правових актів. Як приклад можна навести деякі норми Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Зокрема, ст. 647 ЦК України визначає, що договір є укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцем знаходженням юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено договором. Стаття 257 ЦК України має такий зміст: «Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки». В такому розумінні «встановлення» є нічим іншим, як результатом правотворчості, який проявляється у фіксації правових моделей поведінки особи, тобто нормативному закріпленні юридичної сторони юридичного факту. Іншим видом встановлення юридичних фактів є пошуково-інформаційний

процес, зміст якого полягає у перетворенні інформації про факти: з розрізненої – на систематизовану, ймовірного знання – на достовірне [1, с. 10]. Такий вид встановлення не є аналогічним нормотворчості. Фактично це діяльність сторін цивільних правовідносин з пошуку істини в разі виникнення юридичного конфлікту між ними. Також можна вважати, що встановлення юридичних фактів у такому разі є діяльністю сторін щодо вироблення універсального погляду на факти, які стали предметом юридичного конфлікту; погляду, який є об'єктивним і правильним, а тому має бути сприйнятливим учасниками цивільно-правових відносин.

Засоби перетворення ймовірного знання на достовірне, які є предметом розгляду цієї статті, мають назву пошуково-інформаційних засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів. Використовуються ці засоби, на відміну від нормотворчості, як правило, недержавними органами або органами, які не вповноважені на правотворчість. Необхідність такої діяльності не вповноважених на правотворчість (а іноді й уповноважених) суб'єктів цивільного права може пояснюватися такими обставинами:

- норма, в якій закріплена правова модель факту, не дозволяє чітко визначити її властивості та наслідки;
- сторона правовідносин не визнає ту чи іншу властивість чи наслідок правоприпиняючого юридичного факту.

Ці дві обставини пов'язує одна мета – встановити юридичні факти, перетворити ймовірне знання на достовірне. Слід зазначити, що ці дві альтернативні обставини супроводжуються однією визначальною, яка мотивує осіб до використання засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів. Такою обставиною є наявність юридичного конфлікту в широкому розумінні цього слова. Такий конфлікт є протиставленням сторін з інтересами, що суперечать один одному, але мають юридичний харак-

тер чи хоча б один елемент (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона (мотивація), об'єктивна сторона) юридичного характеру й обов'язково завершується юридичним способом, тобто є таким, що юридизується [2, с. 18].

Слід погодитися з тим, що процес перетворення ймовірного знання на достовірне завжди супроводжується такою логічною операцією, як доведення. У ході встановлення обґрунтовується правильність висновків, оскільки саме доведення спрямоване на визначення об'єктивної істини. Процес доведення супроводжується використанням різних методів пізнання, зокрема, як ступені пізнання категорії аналізу та синтезу, причини та наслідку, сутності й явища, загально-й окремого, тотожності та відмінності, вони дають змогу встановити об'єктивну істину [3, с. 67].

Процес встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у вузькому розумінні, на нашу думку, пов'язаний не лише з пошуково-інформаційною діяльністю. Йому багато в чому притаманний аналітичний характер. Саме аналіз норм чинного цивільного права України свідчить про наявність чи відсутність у кожному окремому випадку правоприпиняючого факту. Діяльність учасників цивільних правовідносин, спрямована на встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, не зводиться до пошуку юридичних фактів та інформування одне одного про них. Адже сам процес пошуку істини, реальності супроводжується аналізом ситуації, норм права, окремих дій, наслідків, які вони спричиняють чи можуть спричинити, тощо. Встановлення не є автономним процесом, не відбувається саме собою, тому для його здійснення потрібна участь людини, а в загальному вигляді – спеціального органу. В іншому випадку кожен учасник цивільних правовідносин може трактувати юридичні факти й їх властивості по-своєму, що зупинить механізм правового регулювання та призведе до неможливості досягнення його мети. В сучасних правових системах роль органу, який наділений правом встановлювати юридичні факти, є суд.

Ще за часів Римської імперії передбачалося, що у певних випадках особа може звернутися до судді та довести перед державною офіційною особою, що той або інший факт дійсно мав місце, але документи про такий факт втрачені. Ці факти назвали юридичними, бо лише за їх наявності в особи виникають юридичні права. Встановлення таких юридичних фактів держава завжди доручала не окремо взятій людині, а суду як спеціалізованій державній установі, завданням якої є дослідження на підставі доказів тих чи інших фактів, що мають юридичне значення [4, с. 172]. Аналіз викладеного свідчить, що до засобів аналітично-пошукового встановлення правоприпиняючих юридичних фактів можна віднести: доказування (в суді), науково-правову експертизу та тлумачення норми права, які є процесами, спрямованими на перетворення ймовірного знання на достовірне.

Юридичні факти встановлюються в ході розгляду справи в суді з приводу спору про право (хоча в такому разі предметом спору будуть дії особи, і судові рішення, спрямоване на зобо-

в'язання особи вчинити певні дії або утриматися від них). Проте дія такого роду, як встановлення юридичних фактів, по-перше, матиме лише процесуальне значення; по-друге, обмежуватиметься лише дією щодо судового спору між тими ж сторонами, в першій справі між якими були встановлені. Загальноприйнятим є твердження, за яким юридичні факти не можуть існувати у неоформленому вигляді. Таке існування ускладнює процес їх встановлення та доказування, а також ставить під сумнів законність настання правових наслідків та обґрунтованість їх подальшої дії [5, с. 84]. Тому процес встановлення юридичних фактів тісно пов'язаний з процесом доказування, а точніше – результатом доказування є встановлення юридичних фактів судом.

Встановлення істини в судовому процесі здійснюється шляхом доказування обставин, сукупність яких є предметом дослідження у справі. Доказуванням є з'ясування зв'язків між даним явищем, фактом і обґрунтованими його іншими фактами явищами. Ці зв'язки мають об'єктивний характер, вони існують незалежно від того, пізнані чи ні, незалежно від волі осіб, які здійснюють доказування. У процесі доказування вони виявляються, пізнаються, дозволяють переконатися в істинності того чи іншого припущення. Засобом такого переконання є докази [6, с. 48]. Доказування всіх необхідних обставин дозволяє дати їм юридичну оцінку (кваліфікацію) – визнати чи не визнати за ними властивості юридичного факту (юридичного складу) [7, с. 12].

Заслугує на увагу те, що судовий процес виникає внаслідок спору про право і спрямований на захист чи відновлення вже порушеного права. У зв'язку з цим рішення суду має значення для матеріального права з точки зору юридичних фактів у зв'язку з тим, що підтверджує певні юридичні факти, встановлені в ході вирішення справи, які матимуть преюдиціальний характер у майбутньому. Суд встановлює наявність або відсутність правоприпиняючих юридичних фактів, які мали місце у відносинах між сторонами й оформлює це визнання судовим рішенням. Тому судові рішення має такі значення з точки зору теорії юридичних фактів:

- у своєму рішенні (мотивувальній частині) суд встановлює наявність певних юридичних фактів. Так дотримується законодавча вимога про те, що результати дослідження судових доказів та їх оцінки повинні відобразитися у мотивувальній частині судового рішення [8, с. 138];
- судові рішення саме може бути правоприпиняючим юридичним фактом.

Крім того, вважаємо, що в ході судового розгляду суд не тільки встановлює юридичні факти, а й визначає їх властивості. В ході судового засідання юридичний факт може встановлюватися декількома шляхами:

- юридична сторона діяння не заперечується як така; сторона погоджується з юридичними наслідками тих чи інших життєвих обставин, але заперечує факт того, що фактична сторона юридичного факту (дія чи подія) мала місце, а тому каже про відсутність в конкретній ситуації, що розглядається, правоприпиняючого юридичного факту;

• сторона погоджується з тим, що мала місце певна фактична обставина реальної дійсності, проте не погоджується з тим, що ця обставина має правопринипняючий характер, у зв'язку з тим, що вона (обставина) не відповідає правовій моделі, закріпленій нормою права, а тому не може викликати юридичних наслідків, передбачених нею;

• сторони також можуть поставити під сумнів не лише відсутність одного з двох основних елементів, що утворюють юридичний факт (реальна обставина дійсності та правова модель, закріплена в нормі права), а й додаткові елементи юридичного факту. Зокрема, умови, за яких юридичний факт викликає наслідок. Таким чином, виходить, що доказування в цивільному процесі відбувається шляхом встановлення чи підтвердження юридичних фактів у межах правовідносин як юридичних фактів і причинно-наслідкових зв'язків між цими юридичними фактами [9, с. 35].

Правова експертиза як засіб встановлення правопринипняючих юридичних фактів є відносно новим явищем, майже не апробованим українською правовою системою. Як правило, про експертизу в законодавстві України йдеться в поєднанні з судовим процесом. Так, згідно із ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [10, с. 321]. У такому аспекті судова експертиза є частиною судового процесу, а тому її результат є лише доказом, який також оцінюється судом.

Встановлення юридичних фактів, яке ми маємо на увазі, не знайшло законодавчого оформлення. Йдеться про незалежні правові експертизи, що здійснюються спеціалізованими науково-дослідними установами у сфері права. Ця тема є досить обговорюваною в юридичній літературі останнім часом. Питання, якого ми торкнулися, має глибоке коріння, оскільки ще в 40-х роках ХХ ст. велися дискусії відносно права судово-медичних експертів констатувати, що мало місце в конкретному випадку: вбивство, самогубство чи нещасний випадок [11, с. 9]. Ці питання знаходяться на стику медицини та права. Існує ще низка питань, які знаходяться на межі правових і не правових сфер знань. Наріжним каменем у таких спорах є проблема призначення експертиз щодо порушення спеціальних правил (правил охорони праці, охорони надр, пожежної безпеки, безпеки гірничих робіт тощо). З одного боку, щоб знатися в цих питаннях, необхідні спеціальні знання, тобто експертна оцінка; з іншого – правила є нормативним актом, застосування та тлумачення якого – прерогатива суду [4, с. 9]. Слід погодитися з тим, що жоден суддя не може бути спеціалістом у всіх сферах знань; більше того, жоден суддя не може володіти всім найсучаснішим матеріалом із приводу всіх правових галузей знань. По-перше, навантаження на суд не дають суддям фізичної можливості оволодівати матеріалом про найсучасніші наукові розробки в тій чи іншій сфері юридичних знань. Слід також констатувати, що сама доктрина не визнається джерелом права в Україні. Проте до-

волі частою є практика, коли вищі спеціалізовані суди чи інші правоохоронні органи звертаються до університетів та інститутів, які мають статус науково-дослідних, із проханням надати науковий висновок з тих чи інших питань. Тому ми вважаємо, що незалежна правова експертиза має бути формально врегульована за допомогою окремого закону. Науково-дослідним установам в галузі права закон має передбачити право надавати висновки в межах питань наукових досліджень цих установ. Такі висновки можуть мати встановлюючий характер і підтверджувати наявність чи відсутність тих чи інших правопринипняючих юридичних фактів. Встановлення в такому разі залежатиме від визнання його сторонами спору, або може бути використане для кінцевого встановлення юридичних фактів за посередництвом судового рішення. Слід пам'ятати, що такий висновок не замінює судового рішення по суті й якщо одна із сторін не погодиться із встановленням тих чи інших обставин, зазначених у висновку правової експертизи, ця експертиза може бути використана як висновок експерта (як доказ по справі або як методична допомога суду). У зв'язку з цим таке встановлення не має примусової сили для реалізації, не забезпечується такою силою та можливостями держави, а лише допомагає суб'єктам цивільних правовідносин, які не мають достатнього обсягу й якості знань для всебічної правової оцінки ситуації, простежити глибоко її наукове дослідження. Таке встановлення здійснюється у два етапи. Перший етап – спеціалізованою установою, а другий – сторонами спору або судом.

Тлумачення як засіб встановлення правопринипняючих юридичних фактів може мати дві форми: тлумачення сторонами правовідносин правочину чи норм права; тлумачення судом правочину чи норм права. В юридичній науці поняття «тлумачення права» розуміють у двох значеннях [12, с. 419]:

• як певний розумовий процес, інтелектуальна діяльність, спрямована на встановлення змісту норми права. В такому розумінні тлумачення права виражається в сукупності способів його інтерпретації;

• як результат зазначеної діяльності, що виражається в тексті, в якому розкривається, відтворюється дійсний зміст відповідних норм.

Відносно засобів встановлення правопринипняючих юридичних фактів ці значення можуть розумітися як засіб встановлення змісту норми права та правопринипняючого юридичного факту, а також як засіб встановлення форми правопринипняючого юридичного факту (його оформлення).

З точки зору питання, що досліджується, більше значення має засіб встановлення змісту. Стаття 213 ЦК України визначає, що зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами). На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину. При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній

сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їх зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину із змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін.

Якщо за правилами, встановленими ч. 3 ст. 213 ЦК України, немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, ustalена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору й інші обставини, що мають істотні значення.

Таким чином, сторони або суд можуть тлумачити як зміст, так і форму правочинів. При встановленні правоприміняючих юридичних фактів увага приділяється волі особи на момент вчинення юридичної дії або настання події. Сторони вправі встановлювати правоприміняючі юридичні факти способами, які вважають за потрібне, якщо між ними немає спору, бо в іншому випадку це буде робити суд, розтлумачуючи норму договору чи нормативно-правового акта. При цьому в основу тлумачення, яке здійснюється сторонами, має бути покладено принцип відповідності цих фактів нормі права та формам, передбачених нею. Отже, у межах дії норми права тлумачення (встановлення) може бути двох видів:

- спільне (договірне). Коли сторони самостійно тлумачать умови правочину за відсутності спору між ними й якщо таке тлумачення відповідає нормативно-правовому акту (його умовам);

- судове. Коли суд може тлумачити норму права, а також умови правочину, якщо цього бажає одна або обидві сторони, а також, якщо спільне тлумачення сторін не відповідає нормативно-правовому акту.

Кожен інформаційно-аналітичний засіб встановлення правоприміняючих юридичних фактів використовується окремим суб'єктом. Так, у судовому процесі встановлення здійснюється судом; при тлумаченні цей процес може здійснюватися сторонами або судом, а в разі встановлення правоприміняючих юридичних фактів за посередництвом правової експертизи суб'єктами встановлення можуть бути спеціальні науково-дослідні установи.

Слід також зазначити, що встановлення за посередництвом наукової експертизи може мати на меті не тільки надання правової оцінки певним обставинам, а й розуміння властивості тих чи інших правоприміняючих юридичних фактів у конкретній обставині з точки зору не судової практики, а теорії правоприміняючих юридичних фактів, що дуже рідко робиться під час судових процесів. При такому встановленні правоприміняючі

юридичні факти досліджуватимуться за посередництвом сучасних наукових методів пізнання, що надають більше можливостей, ніж способи та засоби доказування, закріплені в процесуальному законодавстві України. Правова експертиза в такому сенсі є сумішшю доктринального тлумачення норм права та наукового дослідження теорії і практики застосування цих норм.

Викладене дозволяє зробити **висновок**, що під встановленням правоприміняючих юридичних фактів у широкому сенсі слід розуміти закріплення в нормі права правової моделі поведінки особи, яка характеризується дією чи подією, – причиною і наслідком у вигляді припинення прав, обов'язків чи правовідносин. У вузькому сенсі встановлення правоприміняючих юридичних фактів є пошуково-інформаційно-аналітичним процесом із пошуку істини та перетворення ймовірного знання на достовірне.

Література

1. *Крат В. І.* Переважні права: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2008. – 19 с.
2. *Параскевова С. А.* Определение гражданско-правового конфликта // *Гражданское право.* – 2006. – № 3. – С. 17–21.
3. *Коновалова В. О., Шенітько В. Ю.* Юридична психологія. – Х., 2008. – 240 с.
4. *Ясинок М.* Встановлення фактів, що мають юридичне значення // *Підприємництво, господарство і право.* – 2008. – № 11. – С. 172–174.
5. *Солодовник Л.* Способи фіксації юридичних фактів у трудовому праві // *Право України.* – 2002. – № 5. – С. 84–89.
6. *Николенко Л.* Поняття судових доказів у господарському процесі // *Право України.* – 2003. – № 9. – С. 48–52.
7. *Кикоть Г. В.* Юридичні факти в системі правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 19 с.
8. *Тертишніков Р.* Доказування в цивільному і адміністративному судочинстві та його мета // *Вісник академії правових наук України.* – 2008. – № 2. – С. 136–140.
9. *Цюра Т.* Принципи і сучасні проблеми процесу доказування // *Підприємництво, господарство і право.* – 2002. – № 6. – С. 34–37.
10. *Буркацький Л. К.* Захист цивільного права та інтересу: Методика складання документів, коментарі, позовні та інші заяви. – К., 2006. – 400 с.
11. *Конева Н. А.* Правовая експертиза в гражданском процессе: pro et contra // *Российская юстиция.* – 2006. – № 1. – С. 9–11.
12. *Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина.* – Х., 2009. – 584 с.

The means of establishment of right-depriving jural facts, which are used by parties of civil legal relations for the determination of jural facts and their kinds which take place in these legal relationships, are the article of consideration of the article. An author analyses actions of parties of legal relations which have a searching-informatively-analytical character and are directed on transformation of possible knowledge in reliable one.

В статтє исслєдуєтєся правопрєкращаєущє юридєческє фактє, которєе используєтєся сторонами гражданско-правовых отношений для определения юридєческєх фактов и их свойств, анализируются действия сторон правоотношений, имеющие поисково-информационно-аналитический характер и направлены на превращение возможного знания в достоверное.

